

Н. А. Котельницький

«СТАТИСТИЧНЕ ПИТАННЯ» У ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕМСЬКИХ ЛІБЕРАЛІВ ПІВНІЧНОЇ УКРАЇНИ (60–80 рр. ХІХ ст.)

У публікації з'ясовано роль і місце «статистичного питання» у діяльності ліберальних земців Північного Лівобережжя (60–80 рр. ХІХ ст.). На основі історичних джерел висвітлено процеси політичної боротьби навколо проведення статистичних робіт, хід, параметри та основні результати обстеження та описів півночі Лівобережної України. Автор аргументовано доходить висновку, що статистичні дослідження стали принципово важливою віхою у процедурах формування економічної та соціальної програми ліберальної опозиційної фронди.

Ключові слова: ліберальні земці, статистичне відділення, земські службовці, «статистичне питання», консервативна більшість.

Серед багатьох сегментів економічної програми земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60–80 рр. ХІХ ст.) – і до цього часу не дослідженої проблематики української історичної науки провідну роль відігравало так зване «статистичне питання». Спробуємо у лаконічній формі висвітлити основні сюжети розвитку цієї тематики у роботі ліберальних земців північної України.

Як відомо, у листопаді-грудні 1875 року було створено статистичне відділення при Чернігівській губернській земській управі, службовцями якого стали члени ліберальної партії – В. Варзар та П. Червінський, а очолив його один із лідерів опозиційної фронди Північного Лівобережжя – М. Константинович. Новий структурний орган управи, розпочавши свою безпосередню роботу у лютому 1876 року, рекордно швидкими темпами підготував та оприлюднив базові принципи своєї роботи, заручився підтримкою поважних наукових кіл Російської імперії, що викликало великий суспільний ажіотаж та епатажне ставлення консервативно-реакційної частини громадськості краю до нього, адже панівним інструментом дослідів стала експедиційна форма праці бюро – себто безпосередній збір первинних даних на конкретних територіях та географічно-описова методологія вивчення, що свідчило про неабияку прогресивність роботи установи [1, с. 154–155].

Справжнім відкриттям науковців стало конструювання так званого «чернігівського типу» земських статистичних досліджень, сутність якого полягала у відмові від ідеї формування єдиного земельного кадастру як дуже тривалої і фінансово коштовної справи, всебічного дослідження приватних земельних активів власності, оскільки земські інститути були громадськими установами та переходу до компромісу: в основу дослідів були покладені обстеження чітко розмежованих земельних володінь, переважно селянських та

козацьких, у межах одного з населених пунктів повіту. Такий підхід дозволяв не тільки встановити конкретну кількість земельних наділів і господарів земельних латифундій та їх різні категорії, але й визначити рівень середнього фінансового прибутку по кожній категорії земельних наділів. На цій підставі вже можна було обраховувати показники середніх прибутків по кожній середньостатистичній десятині землі. Вказані середні величини були зведені у спеціальну економічну таблицю, яка повинна була стати фундаментом для розробки нової, прогресивної системи податкоутворення і оподаткування у регіоні, оскільки жодна інша система, за виключенням кадастру, не надавала такої повноти картини економічного стану і розвитку господарства краю, у тому числі серед селянства та козацтва як абсолютної більшості населення регіону [2, с. 70-72].

У світлі дуже яскравого та багатообіцяючого початку діяльності статистичного бюро губернської земської управи далеко не дивним виглядає той ступінь соціальної тривоги, занепокоєння та невдоволення серед панівних страт громадськості північної України. Як згадував у своїх мемуарах В. Хижняков, консервативно-реакційну еліту почало обурювати майже все, що пов'язано з земською статистичною службою. Особливо їх дратувала експедиційна форма досліджень, творчо запозичена у Південно-Західного відділу Російського Географічного Товариства, коли статистики особисто приїздили у маєтки та садиби, вивчали усю наявну фінансово-економічну документацію, ігноруючи представників дворянської корпорації, широкомасштабно спілкувались з селянством, козаками, прислугою, найманими робітниками та всебічно фіксували результати своїх пошуків, знахідок, інформації та численних бесід у офіційній документальній формі виконавчого органу земського самоврядування – губернської управи. У результаті, дуже швидко нобілітет та місцева адміністрація почали звинувачувати статистиків у соціальній упередженості, політичному провокуванні та розпалюванні міжстанової ворожнечі [3, с. 150]. Зауважимо, що земські статистики у переважній більшості сповідували народницькі переконання, а тому методи їх праці та членство у ліберальній опозиційній фронді самі по собі породжували подібні звинувачення.

В атмосфері соціального антагонізму та аури політичного протистояння, 11 січня 1877 року у Чернігівському губернському земському зібранні почався розгляд проблеми фінансування діяльності статистичного бюро губернської управи.

З великою промовою по «статистичному питанню» виступив представник земських лібералів – О. Ліндфорс. Оратор наголосив, що губернські земські збори не можуть вирішувати доцільні чи ні на практиці програми обстеження, бо депутати зібрання не компетентні у тонкощах статистичної науки. Потрібно вирішити принципове питання – який бюджет губернське земство буде асигнувати на потреби функціонування статистичного бюро? У виправданих умовах відсутності кадастру, ідеальною формою його заміни є створення пакету ґрунтово-земельних географічних

карт півночі Лівобережної України, оскільки економічна картографія зі своїм комплексом діаграм і таблиць дуже зручна у користуванні, має неперевершені наочні властивості, оптимальна за бюджетними витратам на виготовлення та надає максимум необхідної загальної інформації при мінімальних фінансових видатках. Саме карти ґрунтів регіону повинні стати основою для розробки бюджетної політики та системи оподаткування краю, оскільки вони красномовно ілюструють показники якості земельного фонду. Це буде дуже корисно не тільки для губернського земства, а й для усіх повітових земств. А у контексті ймовірного реформування усієї податкової системи Російської імперії, а саме запровадження подвірного господарського оподаткування, статистичні описи регіонів стають просто незамінними та архінеобхідними [4, № 4, с. 183–187].

На засіданні Чернігівського губернського земства 18 січня 1877 року було прийнято рішення затвердити запропоновані науковцями програми статистичних дослідів, однозначно схвалити вже проведені та видані обстеження і описи Борзнянського та Чернігівського повітів і передати їх до виконання губернській земській управі [5, № 8, с. 337].

Слід особливо наголосити, що «статистичне питання» стане лакмусом звинувачень ліберальних земців Сіверщини у «революційній діяльності». Унікальні результати праці земської статистичної служби, які були опубліковані, яскраво демонстрували реальний стан економіки та господарчого комплексу Північного Лівобережжя і являли собою науковий фундамент для розробки подальших кардинальних реформацій з метою модернізації не тільки північної України, а й усієї Російської імперії. Необхідно відзначити, що домінування імперативів економічної географії і порівняльної статистики при науковому забезпеченні статистичних робіт мало дуже корисний вплив на результати роботи службовців. Нерівномірність і розбалансованість, катастрофічно кричуща несправедливість податкової системи краю, призводили до кризи диспропорцій земських бюджетів, прямим наслідком якої було широкомасштабне посилення соціального антагонізму у суспільстві, міжстанових ексцесів у громадах. На переконання представників опозиційної фронди цьому можна було зарадити цілим комплексом заходів, у тому числі реалізацією реформ податкової системи регіону, через впровадження концептуального прогресивного принципу: чим більші активи власності, їх цінність, прибутковість, врожайність – тим більші податкові видатки. Зовсім не дивно, що такі економічні принципи аристократичної опозиції, підтримані представниками ліберального народництва та «українофільства», були сприйняті більшістю консервативного дворянства – основними володарями активів як революційний акт, направлений на знищення панування «оскуділої» корпорації місцевого нобілітету, а, відповідно, і соціальної опори російського абсолютизму. Звідси принципове опонування і супротив ідеям прогресу з боку реакціонерів та відторгнення соціальної і економічної філософії ліберальної земської партії.

Великий прогрес опозиційної фронди у «статистичному питанні» та реальна загроза економічної революції на рівні повітів у формі появи нової податкової системи, змусили консервативно-реакційні кола краю консолідуватись та «піти у наступ» на статистичне бюро губернської управи з метою припинення його «небезпечної» діяльності. У січні 1878 року, на сесії Чернігівського губернського земського зібрання знову було поставлено на порядок денний питання про функціонування та фінансування спеціального органу земської губернської управи. Розгляд проблеми був позначений вже прямим публічним зіткненням принципових ідеологічних опонентів. Великі магнати були «ображені» і вимагали зупинити «статистичне свавілля».

15 січня з великою промовою виступив відомий правник, член ліберальної опозиційної фронди – І. Шраг. Відомий юрист та адвокат відзначив, що будь-якого присутнього на губернських земських зборах дуже дивує пристрасність, емоційність та яскрава упередженість при обговоренні подальшої долі статистичних досліджень регіону, що вже є характерною рисою роботи Чернігівського губернського земства поточної виборчої каденції. «Слава» про розгляд вказаної проблеми вийшла вже за межі території Лівобережної України. Справа дійшла навіть до того, що представники реакційно-консервативної більшості губернських зборів погрожують накласти прокляття на депутатів ліберальної фракції, якщо останні ризикнуть піти на реформування податкової системи на основі результатів статистичних досліджень. Тим не менше, усі наявні партії губернського земства зацікавлені у систематизації усього комплексу інформації, яка б відображала реальний стан господарства регіону. Чинне земське законодавство, і де-юре, і де-факто, забезпечує статус попечителя земських інституцій щодо потреб місцевої економіки. І саме для того, щоб вивчити усі ці потреби й було створено статистичне відділення губернської земської управи. Виконана бюро перша частина дослідів усіляко допомагає виконувати ці попечительські завдання. Недоліки у роботі будь-яких органів виконавчих установ є завжди, але ставити питання про недоцільність і повне припинення діяльності статистичного бюро – вкрай тенденційний захід. Наполегливі пропозиції опонентів відділення повністю призупинити працю органу до завершення розмежування земельного фонду є неадекватними і неприйнятними, адже взагалі невідомо, коли саме завершаться процеси розмежування, а земські установи втратять дорогоцінних службовців, які вже знайшли оптимальну методологію наукових дослідів, яка буде сприяти подальшому прогресу цих робіт у майбутньому. Вже у 1877 році були обстежені два повіти краю, що є дуже пристойним результатом, особливо у світлі маленького штату статистичного відділення. І. Шраг наголосив, що він, як представник прогресивної фракції губернських зборів підтримує переконання, що за умов збереження такого темпу праці, Чернігівська губернія як мінімум буде обстежена за п'ять років. У контексті цього, виступаючий ініціював асигнування необхідних коштів на потреби функціонування статистичного бюро губернського земства [6, №8, с. 305–308].

17 січня 1878 року голова Чернігівського губернського земського зібрання поставив на голосування питання про асигнування 8 тисяч рублів для завершення статистичних робіт. Результати таємного голосування яскраво показали, що більшість губернського земського зібрання виступає проти фінансування подальшої діяльності земської статистичної служби. Повторний перерахунок голосів ліберальною партією показав, що мала місце велика фальсифікація і маніпуляція, адже фактична більшість депутатського корпусу зборів взагалі не приймала участь у голосуванні бюлетенями. Тим не менше юридично справа була вирішена [7, № 10, с. 297–305; 311–314].

Попри усе це, земські інституції не змогли довго протриматись без ґрунтовних досліджень реального стану економіки регіону. Вже у січні 1881 року у Чернігівському губернському земстві були відновлені дебати щодо необхідності відновлення роботи земської статистичної служби. Так, 20 січня, губернські збори розглянули спеціальну доповідь кошторисної комісії земства про нагальну потребу відновлення праці статистичного бюро губернської управи. Збори визнали необхідним збирання статистичних відомостей для подальшого реформування податкової та бюджетної системи краю. У результаті плідного обговорення Чернігівське губернське земське зібрання постановило: для координації і керівництва роботою штату статистичного бюро призначити завідувача відділення; персональний склад органу повинен складати не менше двох найманих службовців – науковця; асигнувати на потреби функціонування та діяльності 8 тисяч рублів; призначити завідувачу статистичного відділення гонорар у сумі – 1800 рублів; для повноцінної праці статистичного бюро затвердити подані кошторисною комісією програми відповідних дослідів [8, № 9, с. 109–121]. 26 січня 1881 року член ліберальної опозиційної фронди – П. Червінський був обраний завідувачем статистичного відділення губернської земської управи [9, № 18, с. 207–208].

У ході розпочатої подвижницької праці земських службовців був реалізований цілий комплекс заходів по детальному аграрному вивченню півночі Лівобережної України. Апофеозом та квінтесенцією потужних зусиль наукової корпорації губернської управи став вихід унікальної серійної колективної праці земської статистичної служби Північного Лівобережжя – «Материалы для оценки земельных угодий» у 15 томах (1877–1887), яка у цілому надала земському самоврядуванню концептуальні засади для розробки більш справедливої податкової та бюджетної системи на території північної України [10].

Фінальним актом діяльності статистичного відділення стала поява ґрунтового дослідження принципової ваги, спеціально підготовленої монографії члена опозиційної ліберальної фронди, ученого-статистика з народницькими поглядами – О. Шлікевича. У праці «Что дают и что могут дать подворные описи» (1890), автор послідовно аргументував необхідність проведення подвірних описів окремо взятих господарств. Науковець відстоював типологічно-групову методологію статистичних описів, адже у сільських общинах і громадах існували різні за параметрами господарства, а

тому для наукового опрацювання раціонально було б згрупувати однотипні явища. Він заявив, що саме для цього статистичне відділення і розробило економічну класифікацію дворових господарств не тільки по потенціалу, а й по поточному функціонуванню, адже на півночі Лівобережної України двір – це самодостатня одиниця аграрного виробництва, на відміну від общинної Московії. Отримані у такий спосіб наукові дані бюро конвертувало у спеціальні комбіновані таблиці, як найбільш доречний спосіб економічного узагальнення. За такої наочності добре вирізнялися як загальні показники, так і дані по приватним одиницям. Звісно, вчений зазначив, порівнювати слід лише порівнювані речі, а тому коректність співставлення є першочерговою. У майбутньому, автор наполягав на створенні спеціального статистичного шаблону для дослідів, що з одного боку уніфікує працю службовців, а з другого дозволить диференціювати характеристики економічного стану різних регіонів північної України.

Стосовно блоку земельних питань службовець акцентував увагу на принциповій необхідності кореляції трьох дефініцій – якості, оцінки та реальної вартості земельних володінь. Ця тріада була визначальною у розумінні земської статистичної служби. О. Шлікевич прямо заявив, що розмір земельного угіддя жодним чином не може бути пов'язаний з якістю землі, а це безпосередньо повинно впливати на показники цінності та продажної ціни володіння. Стосовно ж проблеми капіталізації латифундій, то на переконання науковця слід вивчати саме поширені на Північному Лівобережжі дрібні земельні володіння, бо на їх території найбільш зручно дослідити капіталовкладення власника – інфраструктуру, інвентар, посівні матеріали, найману робочу силу. І хоча капіталізація колосально впливає на ступінь інтенсивності аграрного виробництва, все ж домінантою повинна бути якість ґрунтів – це і тільки це є неупередженим показником перспектив продуктивності сільського господарювання. Комбіновані ж таблиці у цих умовах будуть усіляко стимулювати досліди різних типів економічних відносин у пореформеній провінції [11, с. 3–55].

Резюмуючи викладене потрібно відзначити, що «статистичне питання» стало ключовим елементом у формуванні достатньо цілісної економічної програми земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60-80 рр. XIX ст.). Досягнення опозиційної фронди у цій царині можна вважати епохально важливими. По-перше, швидкими темпами була створена земська статистична служба, склад якої поповнювався професійно підготовленими та спеціально запрошеними службовцями, у тому числі з кола ліберального народництва та «українофільства», які отримували за свою наукову роботу посадові оклади з виключно земського бюджету. Праця вказаного органу була новаторською, адже працівники відділення винайшли так званий «чернігівський тип» статистики, характерною ознакою якої були експедиційна форма роботи, географічно-описова методологія дослідів та імперативність середніх показників при обстеженнях за умов відсутності інституту кадастрів. По-друге, вже перші фундаментальні результати статистичних досліджень

північної України на основі економічної географії і порівняльної статистики надали інституціям земського самоврядування ґрунтовні підстави для розробки більш справедливої податкової та бюджетної політики у формі практичної імплементації класичного принципу прогресивного оподаткування: чим більші активи та їх прибутковість, тим більші податкові видатки до бюджету. Зовсім не дивує, що «статистична проблема» стала каталізатором соціально-політичного протистояння між консервативною та ліберальною партіями земських інститутів українського Полісся: зусиллями великих землевласників статистичне бюро губернської земської управи було тимчасово закрито. По-третє, у ході відновленої діяльності земської статистики, громадськість Північного Лівобережжя отримала унікальні результати цієї подвижницької праці у формі 15 томів прискіпливих описів усіх повітів регіону та однієї авторської наукової монографії. Зміст вказаних робіт сформував концептуальні засади для формування не тільки економічної, а й соціальної програми ліберальної опозиційної фронди краю. Безсумнівно, «статистичне питання» стало яскравим лакмусом для виявлення позицій щодо соціальних трансформацій різними суспільними колами Сіверщини. Незважаючи на усі проблеми та антагоністичні ексцеси, доробок земської статистичної служби, створеної зусиллями ліберальної фронди, цілком виправдано можна вважати революційно важливим досягненням прогресивної опозиції у соціально-економічній галузі, яка жодним чином не втратила своєї актуальності і на сучасному етапі побудови нової української держави: створені в умовах широкомасштабної децентралізації влади об'єднані територіальні громади у провінції вкрай потребують розроблення концепцій свого функціонування та життєдіяльності, а для цього необхідні формування власних бюджетів, податкових систем, що неможливо буде здійснити без ретельного та детального врахування наукових даних муніципальної статистичної служби, створення якої як ніколи на часі.

Список використаних джерел

1. Рахно О. Я. Діяльність статистичного відділення Чернігівського губернського земства по дослідженню пореформеного села / О. Я. Рахно // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Інститут історії України НАН України, 2011. – Вип. XVIII. – С. 154–162.
2. Петрункевич И. И. Из записок общественного деятеля. Воспоминания / И. И. Петрункевич ; под ред. проф. А. А. Кизеветтера. – Прага, б.и., 1934. – 472 с.
3. Хижняков В. М. Воспоминания земского деятеля / В. М. Хижняков ; предисл. В. Я. Богучарского. – Петроград : Огни, 1916. – 251 с.
4. Журналы Черниговского губернского земского собрания, очередной сессии 1876 года, состоявшейся в январе 1877 года. – Чернигов : Земская типография, 1877. – 380 с.
5. Там само.

6. Журналы Черниговского очередного губернского земского собрания 1877 года, состоявшегося в январе 1878 года // Земский сборник Черниговской губернии. – Чернигов : Типография губернской земской управы, 1878. – № 1–4. – 602 с.
7. Там само.
8. Журналы Черниговского очередного земского собрания, очередной сессии 1880 года, состоявшегося в январе 1881 года // Земский сборник Черниговской губернии. Чернигов : Земская типография, 1881. – № 1-4. – 974 с.
9. Там само.
10. Материалы для оценки земельных угодий, собранные экспедиционным способом статистическим отделением при Черниговской губернской земской управе : в 15 т. – Чернигов (Киев, Одесса), 1877–1887.
11. Шликевич А. П. Что дают и что могут дать подворные описи / А. П. Шликевич. – Чернигов : Земская типография, 1890. – 56 с.

References

1. Rahno O. Ja. Dijal'nist' statystychnoho viddilennya Chernigivs'koho guberns'koho zemstva po doslidzhennju poreformenoho sela / O. Ja. Rahno // Problemy istoriyi Ukrayiny XIX – pochatku XX st. – Kyiv : Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny, 2011. – Vyp. XVIII. – S. 154–162.
2. Petrunkevich I. I. Iz zapisok obshhestvennogo dejatelja. Vospominanija / I. I. Petrunkevich ; pod. red. prof. A. A. Kizevettera. – Praga, b.i., 1934. – 472 s.
3. Hizhnjakov V. M. Vospominanija zemskogo dejatelja / V. M. Hizhnjakov ; predisl. V. Ja. Bogucharskogo. – Petrograd : Ogni, 1916. – 251s.
4. Zhurnaly Chernigovskogo gubernskogo zemskogo sobranija, ocherednoj sessii 1876 goda, sostojavshejsja v janvare 1877 goda. – Chernigov : Zemskaja tipografija, 1877. – 380 s.
5. Там само.
6. Zhurnaly Chernigovskogo ocherednogo gubernskogo zemskogo sobranija 1877 goda, sostojavshegosja v janvare 1878 goda // Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii. – Chernigov : Tipografija gubernskoj zemskoj upravы, 1878. – № 1-4. – 602 s.
7. Там само.
8. Zhurnaly Chernigovskogo ocherednogo zemskogo sobranija, ocherednoj sessii 1880 goda, sostojavshegosja v janvare 1881 goda // Zemskij sbornik Chernigovskoj gubernii. – 1881. – № 1-4. – Chernigov : Zemskaja tipografija, 1881. – 974 s.
9. Там само.
10. Materialy dlja ocenki zemel'nyh ugodij, sobrannye jekspedicionnym sposobom statisticheskim otdeleniem pri Chernigovskoj gubernskoj zemskoj upravе : v 15 t. – Chernigov (Kiev, Odessa), 1877–1887.
11. Shlikevich A. P. Chto dajut i chto mogut dat' podvornye opisi / A. P. Shlikevich. – Chernigov : Zemskaja tipografija, 1890. – 56 s.

«Statistical question» in the activities of zemsky liberals of northern Ukraine (60–80-s of the XIX c.)

The publication clarifies the role and place of the "statistical question" in the activities of liberal zemstvo of the Northern Left Bank Ukraine (60–80-s of the XIX c.). On the basis of historical sources, the processes of political struggle around statistical work, the course, parameters and main results of the survey and descriptions of the north of the Left Bank of Ukraine are highlighted. The achievements of the opposition front in this area can be considered to be of great importance. Firstly, zemstvo statistical service was created at a rapid pace, the composition of which was replenished by professionally trained and specially invited officials, including from the circle of liberal populism and "ukrainophilism", who received salary from their exclusively zemstvo budget for their scientific work. The work of the said body was groundbreaking, as the department employees invented the so-called "Chernigov type" statistics, the characteristic feature of which was the expeditionary form of work, geographic descriptive methodology of experiments and the imperableness of the average indicators in the surveys in the absence of the Institute of inventories. Secondly, the first fundamental results of statistical studies of northern Ukraine on the basis of economic geography and comparative statistics have provided groundhandling institutions with sound grounds for developing a more equitable tax and fiscal policy in the form of practical implementation of the classical principle of progressive taxation: the greater the assets and their profitability, the higher tax expenditures to the budget. It is not surprising at all that the "statistical problem" became a catalyst for the socio-political confrontation between the conservative and liberal parties of zemsky institutions of the Ukrainian Polissya: by the efforts of large landowners, the statistical bureau of the provincial zemstvo council was temporarily closed. Thirdly, during the restored activity of zemstvo statistics, the community of the Northern Left Bank Ukraine received unique results of this ascetic labor in the form of 15 volumes of meticulous descriptions of all the counties of the region and one author's scientific monograph. The content of these works has formed the conceptual foundations for the formation of not only economic, but also the social program of the liberal opposition front of the region. Undoubtedly, the "statistical question" has become a bright litmus for identifying the positions on social transformations in various social circles of Sivershchyna. The author argues that statistical research has become a fundamentally important milestone in the procedures for the formation of economic and social program of the liberal opposition front.

Keywords: liberal zemstvo, statistical division, zemstvo employees, «statistical question», conservative majority.

Н. А. Котельницький

«Статистический вопрос» в деятельности земских либералов северной Украины (60–80 гг. XIX в.)

В публикации выяснены роль и место «статистического вопроса» в деятельности либеральных земцев Северного Левобережья (60–80 гг. XIX в.). На основе исторических источников освещены процессы политической борьбы вокруг проведения статистических работ, ход, параметры и основные результаты обследования и описаний севера Левобережной Украины. Автор аргументированно приходит к выводу, что статистические исследования стали принципиально важной вехой в процедурах формирования экономической и социальной программы либеральной оппозиционной фронды.

Ключевые слова: либеральные земцы, статистическое отделение, земские служащие, «статистическое вопрос», консервативное большинство.